

Losses of Science

УДК 929:[595/596+591.5] [Petrusenko A. A.]

© 1999 г. В. М. ГРАМА, В. Г. НАДВОРНИЙ

**ВІН БУВ НАЙКРАЩИМ СОЛІСТОМ СЕРЕД ЗООЛОГІВ:
ПАМ'ЯТІ ЕНТОМОЛОГА ОЛЕКСАНДРА АНДРІЙОВИЧА ПЕТРУСЕНКА**

25 серпня 1998 року на 59 році життя після короточасної хвороби відійшов у вічність провідний ентомолог України, зоогеограф, біоценолог, старший науковий співробітник Інституту зоології НАН України Олександр Андрійович Петрусенко – один із численних учнів, як він сам себе називав, професора Харківського державного університету – Сергія Івановича Медведєва, продовжувач його нового і оригінального напрямку в зоології – вивчення екоморфологічного біорізноманіття трофоценотичних зв'язків наземних хребетних.

О. А. Петрусенко народився 8 липня 1940 року в місті Києві в сім'ї службовця. Мати його – Петрусенко Оксана Андріївна, народна артистка УРСР, знаменита українська співачка. Через тиждень після народження сина вона раптово помирає (Кагарлицький, 1989), і дитина залишається сиротою. Подальшим вихованням сина займається мати-помічниця, яка не залишила його і під час евакуації на Урал і Сибір, куди занесла їх воєнна віхола. Жили вони дуже бідно, держава по суті залишила їх напризволяще. Як згадує Алік (так він завжди рекомендував себе і так звали його близькі і знайомі), названа мама носила його на руках і просила милостиню «для сина Оксани Петрусенко».

Детальні відомості про дитячі роки Аліка Петрусенка люб'язно надав нам доцент кафедри зоології Харківського державного університету Ігор Олександрович Кривицький, котрий записав спогади Аліка ще в кінці 70-х років, коли вони зустрічалися на одній із зоогеографічних конференцій. Ми щиро дякуємо колезі за допомогу, дякуємо також іншим друзям за прислані матеріали. Але у цій статті ми віддали перевагу публікації, присвяченій пам'яті О. А. Петрусенка, котру написав відомий мистецтвознавець, письменник Микола Кагарлицький (Кагарлицький, 1998), автор 4 книг про Оксану Петрусенку, її життя і творчість, і який, до речі, добре знав Аліка з самого дитинства. Ця публікація має стислі і в одночас більш точні хронологічні та біографічні дані про О. А. Петрусенку. Наводимо цей уривок. Як зауважує його автор, незважаючи на наявність присвячених ним чотирьох книг великій співачці, «... однак ще не всю правду розповів у них і про драми життя, і про трагічну смерть її за загадкових обставин, і про драматичну долю її двох синів – Володимира і Олександра: в радянські часи про подібне було писати невільно, а нині, хоч і відсутній тиск цензури, так інші нагальні проблеми підкотили...»

Мати передала своєму Алікові багато від себе – непокору долі, палку жагу до життя, затятість у праці і навіть приємний драматичний тенор. Однак співаком не став: завадило сирітство.

Оксана Андріївна молоком годувала, пестила і голубила свого Аліка лише вісім днів – і пішла назавше у вічність піснею – 15 липня 1940 року.

А потім війна, евакуація в Уфу, далі – в Іркутськ. Серцем сприймімо ось ці спогади Аліка про своє дитинство:

«В Іркутську втрьох мешкали ми в шестиметровій кімнатці – няня Ніна Олексіївна Архангельська, братик Володя, 1924 року народження, і я. Ми голодували, замерзали. Володя захворів на гостру форму туберкульозу. Аби не вмерти, няня брала мене на руки й ходила по їдальнях, прохаючи: «Допоможіть дітям народної артистки України, вони голодують!» Офіціантки щось там давали з харчів. Одного разу прибилася вона зі мною до їдальні кістково-туберкульозного санаторію з тим же благанням. Лікар вражено перепитав: «Якої артистки діти голодують? Оксани Петрусенко? Так я ж слухав її 1936 року на декаді українського мистецтва в

Москві... Казковий голос! Чув, що померла 1940 року. То це ви для її дітей прохаєте?!» – «Для її» – відказала няня. – «Боже правий! А чому такий чималенький хлопчик у вас на руках? Скільки йому» – запитав співчутливо. – «Майже два з половиною рочки. Не стає на ніжки, кволенький...» Як з'ясувалося, то був головлікар санаторію Микола Григорович Бусигін, мій рятівник. Він влаштував нас в одній з палат санаторію, няню оформив на роботу, мені наклали гіпс. Врятувати Володдю лікарі були вже безсилі, він помер 1944 року. Ми з нянею пробули в санаторії до 1946 року. Нам хотілося додому. Микола Григорович зв'язався з головлікарем кістково-туберкульозного санаторію в Люфтдорфі під Одесою (тепер це – «Чорноморка») Борисом Йосиповичем Фельцманом, батьком відомого композитора Оскара Фельцмана. Той згодився взяти мене до себе...»

Гадаю, що болочу сповідь коментувати зайве. А далі події розгорнулися так.

У Аліка було дві мами-опікунки – Ніна Іванівна Скоробогатько, постійний концертмейстер Оксани Андріївни в київській період творчості, й Алла Георгіївна Педченко, старший викладач Київської консерваторії. Між ними не було згоди й порозуміння, скоріше панувала ворожнеча, що теж травмувало душу хворого хлопчика.

Коли няня доправила Аліка до Києва, Алла Георгіївна зважилася на ризикований крок – узяла хлопця на руки і подалася з ним у солідну партійну установу. Там вимагала, щоб дитину поклали до лікарні ЦК КПУ, що у Феюфанії. Одначе досягла путівки до Одеси. Там Борис Йосипович зробив усе, щоб поставити сина унікальної співачки на ноги...»

Після війни вони повертаються до рідного міста, але квартира на колишній вулиці Леніна, де жила Оксана Петрусенко, уже була зайнята іншими людьми, і вони змушені були довго поневірятися по чужих кутках.

Алік тяжко хворів, довгий час перебував у лікарнях, через хворобу навіть частково втратив слух. Але знайшлися в Києві добрі люди, які пам'ятали його маму, допомагали чим могли Алікові, особливо, коли він навчався у середній школі № 135 м. Києва. У цей час у нього була названа мама-опікунка – А. Г. Педченко, з якою одному із нас прийшлося особисто познайомитися в 1972 році як опоненту після захисту кандидатської дисертації дружини небіжчика – Світлани Власівни Петрусенко.

Оскільки Алік часто хворів, то викладання окремих предметів займалися приватні викладачі. Саме в шкільні роки у нього проявилися неабиякі здатності при вивченні біологічних дисциплін, непогано він знав англійську мову, літературу, історію, музику. Завдяки цьому юнак по закінченню середньої школи був добре підготовлений для вступу до вузу.

У 1957 році О. А. Петрусенко вступає на біологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Будучи студентом, він захоплюється зоологією, але головну увагу приділяв вивченню ентомології. Особливо його цікавило вивчення біорізноманіття ентомофауни, взаємозв'язки між окремими групами комах, роль хижих комах в біогеоценозах, поширення комах у різних фізико-географічних зонах планети. Все це пізніше з юнацького захоплення переросло в ґрунтовне вивчення різних груп комах та їх ролі в трофічних ланцюгах живлення тваринного світу. Студентське життя було теж нелегким, одягався дуже бідно і жив завжди впроголодь.

Курйозний випадок, який набув серед зоологів широкого розголосу, відбувся з ним у 1959 році, коли О. А. Петрусенко на другому курсі проходив навчально-польову практику в Канівському державному заповіднику. Про цей епізод розповів сам небіжчик.

Крім групових екскурсій студенти індивідуально займалися вивченням окремих систематичних груп тварин. Одного разу Алік збирав різні види тварин неподалік від пам'ятника Т. Г. Шевченку. У круглій з-під німецького протигазу коробці уже були зібрані вужі, ящірки, жаби та інша живність. У цей час по довгих звилистих сходах до пам'ятника Великому Кобзареві підіймалася на Чернечу гору чергова делегація українців із Канади. Хтось із супроводжуючих делегацію побачив Аліка (він і раніше знав його) і сказав екскурсантам-українцям: «А ось і син знаменитої Оксани Петрусенко». У Аліка був жebraцький вигляд: обірвані штани, поношена сорочка, подерті черевики. Члени делегації підійшли до студента-зоолога і звернулися до нього через перекладача англійською мовою. Але перекладач виявився зайвим, бо Алік непогано володів англійською мовою. І розпочалася невимущена жива бесіда, яка завершилася тим, що Алік заспівав італійською мовою знамениту «Santa Lucia».

Зібралася багато народу, були оплески. Гості подарували студентові багато подарунків, вся делегація сфотографувалася з ним і окремо з її керівниками.

Але як тільки Алік попрощався з новими знайомими, його схопили кедебісти і відправили до районного відділення КДБ у м. Каневі. Під час допиту його звинуватили в тім, що він передав канадцям «секретні дані».

Але найпікантніший гумор відбувся з протигазовою коробкою, де знаходилася відловлена жива здобич. Після дворазового його ретельного обшуку кедебісти запитали: «А што ти храниш в этой коробке? Какіє-то секретніє матеріали?!». Алік відповів: «Тут ящірки, вужі, жаби!» Після чергового – «Что ти врешь!...», – слідчий виматюкав його і заставив вивернути вміст коробки на стіл як речовий доказ «шпигунської» діяльності.

Отримавши волю, вся ця живність полізла, пострибала по столу, а вуж швидко поповз у сторону слідчого, котрий допитував студента. Той від несподіванки підскочив зі стільця і мерщій побіг до дверей, закричавши: «Убері ету гадость!»

Але на цьому інцидент не закінчився. Його ще 2 дні протримали і допитували в КДБ, а про цей епізод повідомили в ректорат Київського університету. Ректор по телефону підтвердив, що дійсно є такий студент О. А. Петрусенко. Пізніше лагідно, по-батьківськи він посварив студента за те, що сфотографувався таким обдіраним з іноземцями, а коли дізнався як бідує студент, наказав підлеглим допомогти йому. Як кажуть, нема добра без лиха – бідному студенту поталанило: після цього випадку йому щороку надавали матеріальну допомогу. А ректор навіть розщедрився і подарував йому 2 костюми. Цей одяг Алік беріг як згадку про добрих людей, які підтримали його в тяжку пору життя.

Передаємо короткі скупі рядки його біографії і наукової діяльності. Спеціалізувався на кафедрі зоології безхребетних під керівництвом професора О. П. Криштала, займався вивченням жуків із родини жужелиць (Carabidae). В 1963 році закінчив університет. З 1963 по 1966 рр. – в аспірантурі на кафедрі того ж вузу. З квітня по серпень – ентомолог Подільської РСЕС м. Києва. З серпня 1967 року – молодший науковий співробітник Інституту зоології АН України. В 1972 році успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Эколого-зоогеографический анализ жужелиц (Coleoptera, Carabidae) лесостепной и степной зон Украины». З 1973 року – молодший науковий співробітник відділу хребетних, з 1980 року – старший науковий співробітник. Керував 5-а кандидатськими дисертаціями, із яких 3 дисертації були захищені.

Наукова спадщина О. А. Петрусенка налічує понад 150 наукових публікацій, в тому числі: монографій – 3, препринтів – 6, депонованих рукописів – 3, статей – біля 100, тез – 40.

Аналіз 141 публікації вченого засвідчив, що переважають праці з трофоценології – 47 назв, друге місце займає фауністика й екологія жужелиць – 42, далі слідують: біоценологія – 16, зоогеографія – 10, шкідники сільськогосподарських рослин – 10, охорона комах – 8, довідкові та науково-популярні статті – 4, педагогічна та виховна робота – 2, музейна справа – 1, рецензії – 1.

Отже, науковий діапазон його досліджень досить широкий. Він працював у декількох напрямках зоологічних наук.

Перший в хронології досліджень напрямок – **фауністика, екологія, зоогеографія і практичне значення жуків-жужелиць України**. З цієї тематики він захистив кандидатську дисертацію. Співавтор видання «Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений» (К., 1973, 1987). Заслуженим авторитетом користуються серед ентомологів його роботи з екологічного і зоогеографічного аналізу жужелиць. Ареалогічний аналіз цієї групи був виконаний в стилі кращих традицій провідних зоогеографів А. П. Семенова-Тян-Шанського, С. І. Медведева, О. Л. Крижановського. На основі новітніх зоогеографічних досліджень О. А. Петрусенко запропонував новий варіант біогеографічного поділу Палеарктики, материкової України й Криму. На основі порівняльного аналізу палеонтологічних та сучасних даних з географії, кліматології, ботаніки і зоології побудував модель формування регіональних комплексів організмів.

Другий напрямок – **біогеоценологічний**. Разом з професором М. А. Воїнственським розробили детальну програму біогеоценологічного дослідження і моніторингу основних екосистем степової зони, окремих регіонів лісостепу України з метою вивчення їх структурно-функціональної організації і охорони (Воинственский, Петрусенко, 1974). Одні з його найкращих праць: «Состав почвенно-подстилочной мезофауны Асканийской целинной степи» та «Особенности сезонной динамики мезофауны основных растительных формаций асканийской степи» були виконані спільно з колегами В. М. Хоменком та І. В. Жежеріним (Хоменко, Петрусенко, Жежерин, 1988 а, б). Вони по суті є продовженням започаткованих В. В. Станчинським і С. І. Медведевим біогеоценологічних досліджень, які були надовго припинені ще в 1933 році у зв'язку з арештом органами НКВС асканійських вчених-екологів.

З біогеоценологічними дослідженнями тісно пов'язані його праці з охорони довкілля. Будучи членом республіканської секції охорони та збереження тваринного світу при Президії республіканської Ради Українського товариства охорони природи, він часто виступав на секції з доповідями з різних проблем охорони в Україні рідкісних і зникаючих видів комах. Приймав участь в організації першого видання в 1980 році «Червоної Книги України». В 1987 році у

монографічній роботі «Заповідники України и Молдавии» був співавтором нарису про тваринний світ Канівського і Поліського державних заповідників.

Третій основний напрям, успадкований від професора С. І. Медведєва, пов'язаний з вивченням *трофоценотичної ролі хребетних тварин у природних і антропогенних ценозах*. Він базується на основі аналізу кормових об'єктів ссавців, птахів, рептилій, амфібій, риб у різних параметрах: кількісно-якісних, просторово-часових, функціональних та інших. Його роботи: «Состояние и методическое обоснование трофических связей позвоночных в наземных экосистемах» (Петрусенко, 1989), «Количественно-качественное разнообразие трофических связей позвоночных в наземных экосистемах» (Петрусенко, 1990), «Метод С. И. Медведева изучения трофических связей позвоночных животных и перспективы его развития» (Петрусенко, Хоменко, 1989), «Основные экологические особенности питания птиц Кургальджинского заповедника» (Основные..., 1989), «Система экоморфологических признаков пищевых объектов позвоночных в природных комплексах» (Петрусенко, Белкин, 1993) – лягли в підмурок цього новітнього дослідження. Над цією проблематикою він працював 25 років і вважався одним із провідних фахівців у цій галузі не лише в Україні, але й за її межами.

За результатами цих досліджень О. А. Петрусенко підготував до захисту докторську дисертацію за сукупністю опублікованих праць. Зробив доповідь на Вченій Раді Інституту зоології НАН України, яка була позитивно схвалена. Але раптова смерть перекреслила всі творчі плани вченого.

Про наукове середовище, в якому формувався талант Олександра Андрійовича, нам написала його дружина – Світлана Власівна: «Олександр Андрійович вважав своїми вчителями і завжди з теплотою згадував їх – ентомологів Є. В. Зверозомб-Зубовського, М. А. Теленгу, Є. М. Савченка, О. Л. Крижановського, братів Л. В. і К. В. Арнольдї і особливо С. І. Медведєва, метод якого Олександр Андрійович використав для вивчення живлення тварин, а в подальшому удосконалив і широко пропагував його в науковій літературі.

Енциклопедичність знань самого Олександра Андрійовича зумовлена його інтересом до різноманітних проблем теоретичних і прикладних наук, а також його учнівством у таких видатних вчених сучасності, як зоолог і палеонтолог І. Г. Підоплічко, орнітолог М. А. Воїнственський, ґрунтознавець Н. Б. Вернандер. Особливою симпатією користувалися у нього ботаніки. Його вчителями в цій галузі були О. Л. Липа, І. Г. Білик, Д. М. Доброчаєва та інші знаменитості.

Так само тепло і доброзичливо ставився Олександр Андрійович до своїх колег по роботі і їхньої науковій діяльності, щиро радів досягненням та успіхам своїх численних учнів...»

Саме ця енциклопедичність знань О. А. Петрусенка дозволила йому сформулювати закон екологічної стабільності організмів і їх угруповань, зайнятися розробкою термінології в галузі біоценології та біогеографії, яка б відповідала законам українського словотворення.

Зазначимо також, що О. А. Петрусенку щастило на добрих людей та вчених. Його надійно підтримували покійний директор Інституту зоології НАН України Підоплічко Іван Григорович, Михайло Анатолійович Воїнственський, завідуючий відділом, в якому він працював, а також доктор біологічних наук Ігор Григорович Ємельянов та інші. Лише завдяки допомозі багатьох вчених та його співпраці з ними О. А. Петрусенку вдалося так багато зробити в різних галузях науки.

Мені (В. Г. Надворному), одному з авторів цього нарису, вдалося вперше познайомитися з Аліком Петрусенком у 1964 році, коли він приїздив на кафедру ентомології Московського державного університету, бажаючи познайомитися з фахівцями, які вивчали жужелиць, освоїти новітні методики дослідження та оглянути на кафедрі ентомологічні колекції цієї групи жуків. Пізніше, починаючи з 1972 року, ми дуже часто зустрічалися в Інституті зоології НАН України, в Національному педуніверситеті і у себе, і у нього вдома.

Моє (В. М. Грама) знайомство з Аліком відбулося в 1969 році, коли я приїздив до Інституту зоології НАН України, щоб переглянути колекції водних Aderphaga. З того часу ми часто зустрічалися і в Києві, і в Харкові, а пізніше на різних ентомологічних конференціях, з'їздах, симпозіумах. Він познайомив мене з гідробіологом, майбутнім доктором біологічних наук Віталієм Володимировичем Поліщуком, якому я визначав багато дрібних водних та пігрофільних видів жуків. За попередньою домовленістю у лютому 1971 року О. А. Петрусенко був запрошений на кафедру ентомології Харківського державного університету її завідуючим, професором С. І. Медведєвим, де він вчився у великого майстра визначати вміст шлунків птахів та інших тварин. Цю поїздку він поєднав з черговим відвіданням музею Оксани Петрусенко в день її народження – 18 лютого на її батьківщині – в містечку Балаклія Харківської області.

Пізніше, в 1973 році він гостював у мене в Харкові, а потім я декілька разів бував у нього вдома. Крім спільних інтересів у галузі ентомології, нас єднала любов до української пісні. Він успадкував від матері сильний з красивим тембром голос, мав приємний драматичний тенор. До

речі, непогано поставлений завдяки зусиллям його вчителів. Про силу та тембр його голосу можна судити з того, що коли вдома в одного з нас Алік виконував пісню «Santa Lucia», то на абажурі люстри коливалися підвіски. Без сумніву можна стверджувати, що він був найкращим солістом серед сучасних зоологів. Жодна товариська зустріч або вечірка на ентомологічному з'їзді чи симпозіумі не обходилася без його пісні, яку він любив і завжди був солістом у хорі друзів та колег. В його репертуарі були і класичні твори, і українські народні пісні, які виконувала його мама. З особливою насолодою він співав жартівливі пісні зоологічної тематики:

В тебе стан, як у баби,
Руки-ноги, як у жаби,
Голова, як у рака,
І сам рудий, як собака.

В часи смутку або при зустрічі з близькими друзями його улюбленою піснею був романс, написаний ровесником Лесі Українки Максимом Славинським на музику М. В. Лисенка: «Коли розлучаються двоє...» Особливо він любив її виконувати з колегою (В. М. Грамою) на два голоси. Пісня була невід'ємною частиною його життя, що єднала з пам'яттю про маму. Олександр Андрійович багато зробив, щоб віднайти та відновити вокальні твори Оксани Петрусенко. Ось як згадує про це Микола Кагарлицький: «І що мене тішило й зігрівало в наполегливій праці над творами про легендарну Оксану – це зрима й незрима присутність її кровинки – сина Олександра, з яким заприятелював у шістдесяті роки. Він щиро радів появі кожної нової моєї роботи про матір, прискіпливо читав, робив зауваження, допомагав багато і фотоматеріалами, і фактами, почерпнутими від живих свідків, бо ж знався і листувався з багатьма діячами культури, котрі спілкувалися з Оксаною Андріївною.

Це завдяки Олександрові до фондів Національного радіо і на два довгогравальні диски потрапили відреставровані з довоєнних тиражних і пробних платівок народні перлини у неповторному виконанні Оксани Петрусенко, серед яких «Ой, дівчино-небого», «Коло гаю походжаю», «В кінці греблі шумлять верби», «Стоїть гора високая», «Кулик чайку любив»...»

У нього вдома чудом зберігся набір ложок та виделок із домашнього сервізу його покойної матусі, і він для гостей під час обіду розкладав на столі ці ложки і виделки, віддаючи своєрідну данину речовій пам'яті Оксані Петрусенко.

Незважаючи на тяжке безрадісне дитинство, постійні життєві негаразди, Алік завжди був доброю, щедрою і відвертою людиною. У колі друзів, крім пісень, любив пожартувати, розповісти цікавий анекдот, міг вдало, з театральним хистом пародіювати промови генсека Брежньєва чи висміяти лекторські вправи декотрих прихильників ідей «народного академіка» Т. Д. Лисенка. І в цьому дотепному гуморі він нагадував молодого Аркадія Райкіна.

Прихильно ставився до початкуючих учених, допомагаючи їхньому дебюту в науці, зокрема всіляко сприяв захисту кандидатської дисертації молодого вченого з Молдавії Миколи Карпенка. Ділився останнім з колегами. Мав, як кажуть, американські риси характеру: завжди посміхався і був привітним до всіх. У найскрутніших ситуаціях не панікував, знаходив якийсь вихід і багато в чому нагадував героїв твору Джека Лондона «Любов до життя».

Знаючи, що йому залишилося жити кілька днів, він поділився про це з близьким другом і колегою Юрієм Белкіним, і сказав: «Що ж, таке життя. Нічого, як кажуть французи, іншого ніхто не придумав». Не панікував, не скиглив, мав велику силу волі...

На прощальній вечері після його похорону було сказано багато теплих, хоча як завжди, запізнілих слів. Керівництво інституту зоології НАН України пообіцяло видрукувати неопубліковані його праці.

Похований Олександр Андрійович на Байковому цвинтарі. Урна його буде покоїтися під надгробком його великої матері – Матері нашої української пісні.

Після смерті небіжчика залишилися син Володимир – військовий і донька Оксана, яку свого часу назвали на честь бабусі, та двоє онуків – Ліза та Андрійко.

Українське ентомологічне товариство сумує за своїм колегою. Спішно готує список його публікацій та літературу про нього і просить надсилати відбитки його наукових робіт.

Ми приєднуємося до теплих слів М. Кагарлицького, сказаних у його поминальній статті «Полинна чаша Олександра Петрусенка», котрий добре знав його в останні роки: «З особливою приємністю можемо відзначити, що був Петрусенко національно свідомим ученим, любив рідну мову й культуру, надто вокально, з радістю привітав проголошення незалежної України, ніколи не скаржився на нинішні матеріальні негаразди. Як учений зоолог і людина він запрограмував себе на довге творче майбуття. Багато встиг, але не все завершив...»

Світла пам'ять про Олександра Андрійовича Петрусенка збережеться у всіх тих, кому пощастило з ним працювати чи спілкуватися, а його наукова спадщина буде служити нинішньому та майбутньому поколінням зоологів.

- Воинственский М. А., Петрусенко А. А. Программа биогеоценотических исследований основных степных ландшафтов Украины // Вестн. зоологии. – 1974. – № 2. – С. 11–14.
- Кагарлицкий Н. Ф. Оксана Петрусенко. – М.: Искусство, 1989. – 320 с., 32 с. ил. – (Жизнь в искусстве).
- Кагарлицкий М. Полинна чаша Олександра Петрусенка // Демократична Україна. – 1998. – 19 вересня. – № 144 (22209). – С. 3. Фото: О. Петрусенко з сином Володею, донькою Оксаною, дружиною Світланою. – (Пам'ять).
- Основные экологические особенности питания птиц Кургальджинского заповедника / С. И. Медведев, А. А. Петрусенко, Ю. В. Белкин, И. А. Кривицкий. – К., 1989. – 60 с. – (Препринт / Ин-т зоологии АН УССР; 89–15). – Библиогр.: С. 31–34 (43 назв.)
- Петрусенко А. А. Состояние и методическое обоснование исследований трофических связей позвоночных в наземных экосистемах. – К., 1989. – 54 с. – (Препринт / АН УССР, Ин-т зоологии; 89–6).
- Петрусенко А. А. Качественно-количественное разнообразие трофических связей позвоночных в наземных экосистемах. – К., 1990. – 60 с. – (Препринт / АН УССР, Ин-т зоологии; 90–18).
- Петрусенко А. А., Белкин Ю. В. Система экоморфологических признаков пищевых объектов позвоночных в природных комплексах. – К., 1993. – 60 с. – (Препринт / НАН Украины, Ин-т зоологии; 93–2).
- Петрусенко А. А., Хоменко В. Н. Метод С. И. Медведева изучения трофических связей позвоночных животных и перспективы его развития // Вест. зоологии. – 1989. – № 1. – С. 46–50.
- Хоменко В. Н., Петрусенко А. А., Жежерин И. В. Особенности сезонной динамики мезофауны основных растительных формаций асканийской степи // Вест. зоологии. – 1988 а. – № 5. – С. 53–57. – Библиогр.: 8 назв.
- Хоменко В. Н., Петрусенко А. А., Жежерин И. В. Состав почвенно-подстилочной мезофауны Асканийской целинной степи. – К., 1988 б. – 56 с. – (Препринт / Ин-т зоологии АН УССР; 88–3). – Библиогр.: С. 22–27 (83 назв.)

*Харьковская государственная академия культуры
Киевский национальный педагогический университет*